

Документи взято з хрестоматії з історії України для студентів вузів
Укладачі: Б.І.Білик, Л.В.Дячук, Я.С.Калакура, С.М.Клапчук, А.П.Конашевич, В.С.Крижанівський,
В.Є.Кругляков, В.Я.Мельник, В.Ф.Остафійчук, В.В.Пилипенко, Д.Ф.Розовик, Н.В.Терес, В.І.Червінський,
М.М.Ющенко.
К.: ІСДО, 1993. - 376 с.

ДОБА КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(1648-кінець XVIII ст.)

- Скарги козацьких послів, відправлених Богданом Хмельницьким на сейм у Варшаву
- З листа Богдана Хмельницького до царя Олексія Михайловича з повідомленням про перемоги козаків над польсько-шляхетськими військами і про бажання українського народу об'єднати України з Росією
- З грамоти царя Олексія Михайловича Богданові Хмельницькому про згоду взяти України під захист
- З рішення Земського собору про об'єднання України з Росією
- "Статті Богдана Хмельницького", стверджені царем і боярською думою, які визначали становище України в складі російської держави
- Жалувана грамота царя Олексія Михайловича війську Запорізькому на збереження його прав і вольностей
- Лист Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці про дружбу
- Лист Богдана Хмельницького до Шведського короля Карла Густава про дружбу
- Універсал Богдана Хмельницького про висилку на допомогу Юрію Ракоці козацького війська
- Лист Богдана Хмельницького до князя Трансільванії Юрія Ракоці про союз з Швецією

- Гадяцький трактат
- Павло Аллепський про освіту на Україні у XVII ст.(1654 р.)
- Указ Петра I про утворення малоросійської колегії (16 травня 1722 р.)
- Універсал Гетьмана І.Мазепи про довоєнну панщину (1701 р.)
- Уривки з опису Запорозької Січі невідомим сучасником (1740 р.)
- Угода та конституція Пилипа Орлика
- Універсал гетьмана К.Розумовського про обмеження права переходу селян на Лівобережній Україні
- Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян на Лівобережній і Слобідській Україні
- Уривок з постанови Катерини II князю О.О.Вяземському при вступі його на посаду генерал-губернатора
- Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства та утворення Малоросійської колегії
- Таємна настанова Катерини II П.О.Румянцеву під час призначення його Малоросійським генерал-губернатором (листопад 1764 р.)

Період визвольної війни, становлення державності українського народу, руїна, гетьманщина охоплюють час з 1648 р. по кінець XVIII ст. Він став переломним моментом в історії України, мав неабиякий вплив на країни не тільки Східної, а й Західної Європи. Український народ здобув ряд видатних перемог над польсько-шляхетськими військами; визволив більшу частину України й ще раз підтвердив своє право на незалежність.

Значною подією в історії українського народу було державне об'єднання України з Росією на основі рішення Земського Собору 1653 р. і Переяславської ради 1654 р. На основі акта про об'єднання Запорозьке військо стало під владу російського царя, "зберігаючи давні права і вольності". Україна в складі Російської держави повинна була мати широку автономію.

Проте, починаючи з 1654 р., велась планомірна, послідовна політика знищення української нації. Російська імперія здійснювала її багатьма шляхами. Першою нищиться духовна опора: 1686 року українська церква підпорядковується московському патріархату. Другою-українська освіта. Цей процес тривав ціле століття (друга половина XVII-перша половина XVIII століть). Вивезення професорів і випускників Києво-Могилянської академії до Москви призводить до того, що українські діячі закладають основи освіти, науки і мистецтва в Росії, а Києво-Могилянська академія занепадає. Третьою була пограбована літературна українська (тобто руська) мова. Велико-російська літературна мова постала на базі української літературної старослов'янської мови. І аж четвертою була знищена українська державність. 1764 року скасовано гетьманський уряд України, наступного року-запроваджено загальноросійський адміністративно-територіальний губернський поділ, 1775 року знищено й другу українську державу - Запорозьку Січ, а 1782 року закріпачено український народ. На Україні запроваджено великоросійське холопство.

Наприкінці XVIII ст. Україна перестає бути державою, автономним об'єднанням і здається цілком поглинутою Російською імперією, інтегрованою в загальноросійські структури. Проте, починаючи з XVII ст., історія України сповнена драматичними подіями масових і поодиноких виступів за відродження нації. Безумство хороброго І. Мазепи знаходиться поруч з гайдамаччиною, мирні депутації запорозьких гетьманів до властителів імперії перемежаються бунтами. Немає жодного імператора Росії чи більш-менш значного політичного діяча, якого б Україна сприймала як захисника її національних інтересів.

СКАРГИ КОЗАЦЬКИХ ПОСЛІВ, ВІДПРАВЛЕНИХ БОГДАНОМ ХМЕЛЬНИЦЬКИМ НА СЕЙМ У ВАРШАВУ

(липень 1648 р.)

1. Їх милості пани державці поводяться з нами, людьми лицарськими, гірше, ніж з невільниками.
2. Хутори, луги, млини і все, що їм вподобається в домах козаків, забирають силою, мучать, убивають.
3. Беруть десятину з бджіл і поволощину.
4. Старих козаків, жінок і батьків їх, хоч би син і був на службі, обкладають чиншем, як і інших хлопів.

5. Козацьких жінок одразу по смерті козаків примушують без милості працювати нарівні з міщанами.
6. Пани полковники не захищають, а ще й допомагають чинити нам кривди, а речі наші і майно, під виглядом торгу, забирають за половину ціни.
7. Жовнірська челядь забирає в козаків волів, худобу і всяке добро.
8. На Запорозжі і на Дніпрі не дають промишляти, ні звіра, ні рибу ловити, а з кожного козака беруть по лисиці; а якщо не зловить лисиці, то за лисицю відбирають самопали. Панам полковникам підводи даємо або замісто підвід платимо грішми...
11. З усякої нагоди відразу садовлять козака в в'язницю і, де чують хабара, не випустять, поки не дасть доброго викупу, примушують робити, що схочуть.

Історія України в документах і матеріалах. -Т. 3.-С. 115.

З ЛИСТА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА З ПОВІДОМЛЕННЯМ ПРО ПЕРЕМОГИ КОЗАКІВ НАД ПОЛЬСЬКО-ШЛЯХЕТСЬКИМИ ВІЙСЬКАМИ І ПРО БАЖАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ОБ'ЄДНАТИ УКРАЇНУ З РОСІЄЮ

(8 червня 1648 року)

Найясніший, вельможний і преславний царю московський, а нам все милостивий пане і добродію!

Мабуть, з причин опікування божого сталося те, чого ми самі собі зичили і про що старалися, щоб часу теперішнього ми могли через посланців своїх доброго здоров'я вашій царській вельможності сказати і найнижчий поклін свій передати.

...Яму, яку вони (поляки) під нами були викопали, самі вони в неї провалилися, так що два війська з великими обозами їх поміг нам господь бог опанувати і трьох гетьманів живцем узяти з іншими їх сенаторами: перший-на Жовтій Воді, в полі, посеред дороги запорозької,- комісар Шемберк і син пана краківського ні з одною душею не втекли.

Потім сам гетьман великий пан краківський з невинним добрим чоловіком Мартином Калиновським, гетьманом польським коронним під містом Корсунем, обидва попали, в неволю, а також усе їх кварцяне¹ військо дощенту розбите...

Бажали б ми собі самодержця господаря такого в своїй землі, як ваша царська

вельможність православний християнський цар... У чому запевняємо вашу царську величність, якби була на те воля божа і поспішність твоя царська зараз, не гаючи часу, на панство² те наступати, а ми з усім Військом Запорозьким прислужитися вашій царській вельможності готові, до чого з найнижчими послугами своїми якнайпильніше себе віддаємо. А саме, якщо стане вашій царській величності чутно, що ляхи знову на нас схочуть наступати, у той же час чим швидше поспішайся з своєї країни на них наступати, а ми з божою допомогою звідси візьмемо. І хай здійснить здавна сповіщене пророцтво бог, якому, доручивши себе, ми самі до милостивих ніг вашої царської величності себе віддаємо.

1 Військо, яке у старій Польщі утримувалося за четверту частину прибутків з королівських маєтків.

2 На державу (польську).

Дано з Черкас, червня 2, 1648.

Документи Богдана Хмельницького. -К.: Вид-во АН УРСР, 1961- С. 47-48.

З ГРАМОТИ ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА БОГДАНОВІ ХМЕЛЬНИЦЬКОМУ ПРО ЗГОДУ ВЗЯТИ УКРАЇНУ ПІД ЗАХИСТ

(22 червня 1653 р.)

И мы, великий государь, возревновав о бозе благою ревностию и возжелав по вас, чтобы христианская вера в вас не пресеклась, но паче преисполнилась и великого пастыря Христа Бога нашего стадо умножалось, яко же глаголет: и будет едино стадо и един пастырь,- изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста Христова в притчу и в поношение. А ратные наши люди по нашему царского величества указу собираются и ко ополчению строятца. И для того послали мы, великий государь, к вам стольника нашего Федора Обросимовича Лодыженского, чтоб вам, гетьману, и всему Запорожскому войску, наша государская милость была ведома. И прислали б есте к нам, великому государю к нашему царскому величеству, посланцов своих, а ми, великий государь наше царское величество, пошлем к вам наших царского величества думных людей.

Воссоединение Украины с Россией: Документи й матеріали: В 3 т.- Т. 3. 1651-1654 годн.-М.: Изд-во АН СССР, 1953-С. 323.

З РІШЕННЯ ЗЕМСЬКОГО СОБОРУ ПРО ОБ'ЄДНАННЯ УКРАЇНИ З РОСІЄЮ

(1 жовтня 1653 р.)

В прошлом во 161-м году мая 25 по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси самодержца говорено на соборех о литовском и о черкасском делех. А в нынешнем во 162-м году октября в 1 день великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси самодержец указал о том же литовском и о черкасском делех учинити собор¹, а на соборе быти великому государю святейшему Никону, патриарху московскому и всеа Руси, и митрополитом, и архиепискупом, и епископу, и черным властем, и бояром, и окольниковым, и думным людем, и стольником, и стряпчим, и дворяном московским, и дьяком, и дворяном, и детем боярским из городов, и гостем, и торговим и всяких чинов людем. И указал государь им объявити литовского короля и панов рад прежние и нынешние неправды, что с их стороны делаютца к нарушенью вечного докончанья, а от короля и от панов рад исправленья в том не бывало. И чтоб те их неправды ево государевим Московского государства всяких чинов людем были ведомы. Также и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки объявити, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство. И что ныне король и паны рада при государевых великих послех по договору исправленья не учинили и отпустили их без дела...

А о гетмане о Богдане Хмельницком о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили, чтоб великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами их и з землями принять под свою государскую высокую руку для православные христианские веры и святых божих церквей, потому что паны рада и вся Речь Посполитая на православную христианскую веру и на святые божий церкви востали и хотят их искоренить, и для того, что они, гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское, присылали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всеа Руси били челом многжда, чтоб он, великий государь, православные христианские веры искоренить и святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их принять под свою государскую высокую руку.

...А стольники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жильцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостиные и суконные сотни, и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрельцы о государской чести и о приеме гетмана Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского допрашиваны ж по чинам, порознь.

И они говорили то ж, что за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михайла Федоровича всеа Руси и за честь сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Руси, стояти и против литовского короля война весть. А они, служилые люди, за их государскую честь учнут с литовским королем битися, не щадя голов своих, и

ради помереть за их государскую честь. А торговые всяких чинов люди вспоможеньем и за их государскую честь головами ж своими ради помереть.

А гетмана Богдана Хмельницкого для православные христианские верн и святых божих церквей пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Руси по их челобитью, велел их принять под свою государскую високою руку.

1 Мова йде про Земський Собор 1 жовтня 1653 р., коли було прийнято рішення об'єднати Україну з Росією. Вперше обговорення цього питання було поставлено на Соборі 25 травня 1653 р. Представники усіх станів, які взяли участь у Соборі, висловили одностайну думку про необхідність об'єднати Україну з Росією. З цього питання був підготовлений проект рішення Собору. Проте остаточне ствердження його було відкладено до повернення з Польщі посольства Б. Рєпніна.

Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3.-С. 406-407, 413-414.

"СТАТТІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО", СТВЕРДЖЕНІ ЦАРЕМ І БОЯРСЬКОЮ ДУМОЮ, ЯКІ ВИЗНАЧАЛИ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНИ В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

(21 березня 1654 р.)

...Бьют челом великому государю і великому князю Алексею Михайловичу всеа Великия и Малыя России самодержцу и многих государств государю и обладателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир христианский российский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях служить будут вовеки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городах урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урезати и доходи всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воєвода, приехав, учал права их ломать и устави какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправятца:

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городах войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланным людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотреть, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских¹ для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, а на писаря да на хорунжего полкового² по 50 золотых, на хорунжего сотницкого³ 30 золотых, на бунчужного гетьманского⁴ 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых⁵ и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что расход имеют великий.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войкового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хорунжего арматного⁶ 50 золотых. Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно принять, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должны они царскому величеству извещати. По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противним делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них в указе к царскому величеству вскоре ж, а без указа царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указа царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустный наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маестности свою государственную жалованную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маестности их, которне они нине владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрачивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с-ыными совокупитися, для того что войска ныне принуждены, чтоб никакой их лести не верили, есть ли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратями по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду zde по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

9. Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотих, на ясаулов войсковых по 400 золотих, на сотников по 100 золотих, на казаков по 30 золотих польских давать...

10. Крымская орда если би имела вкинутися, тогда от Астрахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казакам готовим бить, а ныне еще в братстве дать сроку и их не заирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинять, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинять, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыма, в котором гетман всегда по 400 человек держит и корми всякне им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал кормами и порохом, к наряду позволил построить. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставлять.

О той статье царского величества милостивый указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылявано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что ж в письме вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности наши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет козак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60.000. И великий государь наш его царское величество на то изволил им, числу списковым козакам велел быть. И как вы, посланники, будете у гетмана Богдана Хмельницкого, и вы ему б сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своєю рукою прислал к царскому величеству вскоре...

1 Золотий - назва монети в Росії, на Україні та в Польщі.

2 Прапороносця полкового прапора.

3 Прапороносця сотенного прапора.

4 Хранителі гетьманського бунчука-знака гетьманського сану.

5 Особи, що доглядали за порядком у війську. Тут йдеться про осавула всього війська козацького.

6 Прапороносця артилерії козацького війська.

Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3.-С. 561-565.

ЖАЛУВАНА ГРАМОТА ЦАРЯ ОЛЕКСІЯ МИХАЙЛОВИЧА ВІЙСЬКУ ЗАПОРОЗЬКОМУ НА ЗБЕРЕЖЕННЯ ЙОГО ПРАВ І ВОЛЬНОСТЕЙ

(27 березня 1654 року)

И мы, великий государь наше царское величество, подданого нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все наше царского величества Войско Запорожское пожаловали велели им быти под нашею царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судить им велели от своих старших по своим прежним правам, а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступатись не будут. А число Войска Запорожского указали есмя, по их же челобитью, учинить спискового 60 000, всегда полное. А буде судом божиим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообранному гетману на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем, а при булаве гетманской староству Чигиринскому со всеми его приналежностями, которые преж сего при нем были, указали есмя быти попрежнему. Также и именеи казацких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после казаков остальных у детей не велели, а быти им за ними попрежнему. А буде ис которых пограничных государств учнут приходить в Войско Запорожское к гетману Богдану Хмельницкому послы о добрых делах, и ми, великий государь, тех послов гетману принимать и отпускать поволили. А ис которых государств, и о каких делах те послы присланы, и с чем отпущены будут, и гетману о том о всем писати к нам, великому государю, вскоре. А буде которые послы от кого присланы будут с какими противными к нам, великому государю, делом, и тех послов в Войске задерживать и писать об них к нам,

великому государю, вскоре ж, а без нашего царского величества указу назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без нашего царского величества указу ссылки не держать. И по нашему царского величества жалованью нашим царского величества подданным Богдану Хмельницкому, гетману Войска Запорожского, и всему нашего царского величества Войску Запорожскому быти под нашею царского величества високою рукою по своим прежним правам и привилиям и по всем статьям, которые писаны выше сего. И нам, великому государю, и сыну нашему, государю царевичю князю Алексею Алексеевичю, и наследником нашим служить, и прямити, и всякого добра хотети, а на наших государских неприятелей, где наше государское повеленье будет, ходити, и с ними битись, и во всем быти в нашей государской воле и послушанье навеки.

Воссоединение Украины с Россией. - Т. 3.-С. 568-569.

ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КНЯЗЯ ТРАНСІЛЬВАНІЇ ЮРІЯ РАКОЦІ ПРО ДРУЖБУ

(22 березня 1656 р.)

Світліший князю Трансільванії, вельможний наш пане і друже.

З того часу, як між нами склались щирі зносини, що ніколи не мали сумніву в постійності дружби вашої милості і бачили докази того і впевнились в тому, що хто нам дружбу свою обіцяв, той буде її підтримувати, щоб залишитися з нами в щирих і прихильних зносинах. Послів ми не вислали до вашої милості тому, що чекаємо, коли повернуться наші посланці, яких ми вислали до Запоріжжя і в інші місця, а тому всі наші справи до їх повернення відклали, і як вони повернуться і ми вислухаємо їх про виконання ними доручення, зараз же вишлемо послів для важливих нарад про... Вони запевняють вашу милість у нашій дружбі і прихильності. І наперед від щирого серця бажаємо вашій милості за волею божою довгих років здоров'я і запевняємо вашу милість в нашій дружбі.

Документи Богдана Хмельницького-С. 481-482

ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО ШВЕДСЬКОГО КОРОЛЯ КАРЛА ГУСТАВА ПРО ДРУЖБУ

(16 листопада 1656 р.)

Найясніший королю Швеції, наш вельмишановний пане і друже.

Для того, щоб приязнь могла зміцнюватись і перетворитись у тривалі зв'язки, немає засобу кращого, ніж той, щоб з обох сторін визначала її безсумнівна вірність і непорушна сталість. Хоч в останні роки з боку найяснішої Христини¹

ми мали в різних її листах багато прикладів прихильності, але як би ваша найясніша величність не розвивала її дбайливо далі, прихильність могла легко ослабнути і піти в забуття, стерта дуже довгим мовчанням... Проте сповіщаємо цим (листом), що як від початку ми підняли зброю проти поляків на захист віри й вольності, так і тепер не перестаємо боротися проти кожного, хто хотів би сісти нам на шию, і сподіваємося, що сам Всевишній бог помститься за насильство і знущання над нами... Бажаємо насамперед, щоб ваша найясніша величність знала, що ми з'єднані і пов'язані з вашою найяснішою величністю не іншим зв'язком, ніж тим, яким ми зобов'язані обом найсвітлішим воєводам Молдавії і найсвітлішому князеві Трансільванії. Цю нашу обітницю радо виконуємо, посилаючи для цього завдання наших особливих послів, як тільки відкриється вільний прохід.

1 Шведська королева.

Документи Богдана Хмельницького.- С. 545-546.

УНІВЕРСАЛ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПРО ВИСИЛКУ НА ДОПОМОГУ ЮРІЮ РАКОЦІ КОЗАЦЬКОГО ВІЙСЬКА

(31 грудня 1656 р.)

Богдан Хмельницький, гетман з Войськом его царского величества Запорозким.

Всім вобец і кожному з особна, кому о том ведати належит, вселякого стану і кондиції людем, кому тулко сеє наше показано будет писанье, до ведомости доносим, іж ми, посилаючи Войска наши Запорожские, жеби се злучили з войсками князя его милости, семиградского і там шли, где оним указано, теди упевняєм ласкою нашою, те хто колвек горнутисе, маеть до Войска Запорозского, аби найменшое кривди не міли ні од кого і назначений висланий наместник наш того постерегати мает, жеби никому утяженья не було, хто при ласце нашой і Войску Запорожском зостават будет; спротивных теж і Войску Запорозскому незичливых и неприхилних розказа лисмо громить, его іначей не мает бить над росказанье наше.

ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КНЯЗЯ ТРАНСІЛЬВАНІЇ ЮРІЯ РАКОЦІ ПРО СОЮЗ З ШВЕДЦІЄЮ

(26 січня 1657 р.)

Найясніший князю Трансільванії, наш вельмишановний пане і друже.

Не без особливої прихильності одержали ми листа вашої найяснішої величності..., де нас запрошують увійти в братський союз з найяснішим королем Швеції. Щоб ми могли на це відповісти приязним почуттям, щирим і без усякої

облуди, ми поділилися думками із послом у справах, довірених йому його королівською величністю. Вважаємо, що він буде носієм доброї звістки, як тільки повернеться живий і здоровий до своєї країни. Адже ми зв'язуємо себе таким самим, як з вашою найяснішою високістю, зв'язком і приязню з найяснішим королем Швеції, ми доручили донести королю Швеції окремі наші запевнення як безсумнівне свідоцтво, щоб він не мав сумніву щодо нас, якщо цього не сталося б. Однак через те, що найясніший король Швеції не відкрив нам всього спеціально через свого посла, ми теж відкладали на пізніший час і вважаємо потрібним доручити розглянути і вирішити це окремим нашим послам, яких скоро вишлемо...

Документи Богдана Хмельницького- С. 559-560.

ГАДЯЦЬКИЙ ТРАКТАТ¹

¹Примітки див. після тексту документа.

В ім'я Боже амінь.

До вічної пам'яті тепер і тих, що будуть потім завжди. Комісія поміж станами Корони Польської та Великого князівства Литовського з одного і вельможним гетьманом та військом Запорозьким з другого боку через вельможних Станіслава Казимира Беневського, волинського, Казимира Людвіка Євлашевського, смоленського каштелянів з сейму від найяснішого Яна Казимира, з божої ласки короля польського і шведського, великого князя литовського, руського, пруського, мазовецького, жмудського, інфлянського, смоленського, чернігівського, готського, вандальського дідичного короля та всіх станів коронних і Великого князівства¹ Литовського призначених комісарів з вельможним Іваном Виговським, гетьманом та всім військом Запорозьким в обозі під Гадячим, дня 6/16 вересня, року Божого 1658, Бог дав, щасливо і вічноотривало закінчена.

На тому місці вельможний гетьман запорозький зі своїм військом, прийнявши, як належить, пристойно й подячно, нас, комісарів, і зваживши на повну комісарську силу, дану нам від його королівської милості милостивого пана нашого та станів коронних і Великого князівства Литовського сеймовою повагою, декларував з усім військом, що не з доброї волі, а з-примусу Запорозьке військо притиснуто було так всілякими утрудненнями і приступило до своєї оборони. Отож його королівська милість, наш милостивий пан, згадуючи батьківським серцем все, що сталося через колотнечу, взиває до єдності - не погорджуючи прихильністю його королівської милості добротливого пана, ласку покійно приймаючи, приступають до тієї комісії, потім до спільної домови, постанови, згоди, щирості і із зупільної любові, беручи за свідків страшних заступників Божих, що постановлене має бути щиро,

правдиво і вічно дотримано. У той спосіб постановили ми вічний, який ніколи не можна розірвати, мир.

1. Релігія грецька старожитна, та і така, з якою стародавня Русь приєдналася до Корони Польської, аби залишалася при своїх прерогативах і при вільнім відправленні набоженства, аж куди мова руського народу сягає, в усіх містах, містечках, селах, як у Короні Польській, так і у Великому князівстві Литовському, також на сеймах, у військах, трибуналах, не лише в церквах, але в публічних процесах, візитуванні хворих, на священних зібраннях, при похованні вмерлих і в усьому взагалі і то так, як набоженства свого вільно та публічно заживає римська віра.

Також релігії грецькій дається сила вільно засновувати церкви, чернецтва, нові монастирі, так само поновлювати та відбудовувати старі.

Що ж стосується церков і добр, фундованих здавна на старожитну церкву грецької релігії, при них залишатись мають греки старожитні, православні, а церкви ті після надання публічних прав вірним через полковників та іншу старшину Запорозького війська протягом половини року віддано буде через зобабіч призначених комісарів. А ту віру, що є супротивна вірі грецькій православної і яка множить незгоду між римським і старогрецьким народами² жоден із духовного та світського, сенатського та шляхетського станів церков, монастирів, фундушів засновувати й помножувати не може як у духовних добрах, так і в його королівській величності і у власних дідичних у будь-який спосіб, і силу цієї комісії не порушуватиме на вічні часи. А римську віру у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським вільно сповідувати, але пани світські, так і дідичні, так само й урядники його королівської милості релігії римської жодної юрисдикції не матимуть над духовними, світськими, і ченцями релігії грецької, окрім їм належного пастора.

А що в спільній вітчизні спільні прерогативи взаємно належно мають обидві віри, то отець київський митрополит, що є зараз і буде згодом, з чотирма владиками: луцьким, львівським, перемишлянським, холмським і п'ятим з Великого князівства Литовського мстиславським, згідно їхнього власного порядку, мають засідати в сенаті з такою прерогативою і вільно голосувати, як у сенаті засідають ясновелебні їхні милості римського сповідання. Місце однак призначається його милості отцю митрополитові після його милості ксьондза архиєпискупа львівського, а владикам після біскупів їхніх повітів.

У Київському воєводстві сенаторські достоїнності не мають даватися тільки шляхті грецької віри в правочинності тих урядів. А у воєводствах Брацлавському, Чернігівському переваги сенаторські мають подаватися альтернативно, так що після відставки сенатора грецької віри має заступати сенатор римської віри. В усіх однак трьох тих воєводствах в осаді й добру посесію уряди мають віддаватися, подавши клятву теперішніх посесорів³.

Для того, щоб розросталася зупільна любов у містах коронних і Великого князівства Литовського, скрізь, куди поширилися церкви грецької віри, мають заживати вольностей, свобод і ніякою перешкодою до магістрату⁴ грецька релігія не може бути.

Академію Київську дозволяє його королівська милість і стани коронні установити, вона такими прерогативами та вольностями має задовольнятися, як і академія Краківська, з тією однак кондицією, аби в тій академії не було жодних сект аріанських, кальвіністських, лютерських професорів, учителів та студентів. Отож аби між студентами та учнями не було жодної okazji до звади, всі інші школи, які були перед тим у Києві⁵, його королівська милість накаже перенести в інше місце.

Його королівська милість, пан наш милостивий, і стани коронні та Великого князівства Литовського дозволяють також другу академію там, де побачать їй принагідне місце, яка буде заживати таких прав і вольностей, як і академія Київська, але така має бути установлена кондиція, щоб у ній сект аріанських, кальвіністських та лютерських професорів, учителів, студентів не було. А де та академія буде, вже там інших шкіл не можна буде відкривати на вічні часи.

Гімназії, колегії, школи і друкарні, скільки їх буде потрібно, буде вільно вікрипати без утруднень і вільні науки відправляти, і книги друкувати усякі із релігійною конверсійністю, без ущербку, однак, королівського маєстату і без насмішок на короля, його милість.

А оскільки вельможний гетьман із Запорозьким військом, од Річі Посполитої одірваним, з любові до його королівської милості, пана свого милостивого і власної вітчизни, відступаючи від усяким сторонніх протекцій, повертається, тож його королівська милість пан наш милостивий і всі стани коронні та Великого князівства Литовського, скільки пан Бог допустив на два боки, офірувати за спільні гріхи його святому маєстату, покрити вічною амністією; тобто вічним забуттям, подаючи різної кондиції людям від найменшого до найбільшого, нікого не виключаючи як з-посеред Запорозького війська, так і урядників шляхетного стану, так само і приватних людей, тих загалом усіх, які будь-де і будь-коли залишилися й залишаються при вельможних гетьманах як померлому, так і теперішньому, ніякої помсти ані королівський маєстат, ані сенат, ані вся Річ Посполита, ані ніхто з приватних супроти них і кожному засібна, від найбільших до найменших, не буде чинити і взагалі всі несмаки і все те, що тільки під час війни діялося, цілим християнським серцем під свідомством страшного Бога зу-пільно добре, по-дружньому собі подарувавши, жодної один до одного ані явної, ані потаємної не повинні чинити помсти і практики, не даючись зводитись без жодного звільнення, коли б хотіли чинити скритні задуми, звільняючись від присяги.

Також усілякі кадуки⁶, як під тими, які є належні до Запорозького війська, так і під шляхтою, яка при вельможному гетьмані у Запорозькому війську і при

шведах в'язалася, від будь-кого запрошена, і надані від початку війни без усяких вимовлень, загалом усі і кожен зосібна касуються і законом публічним зносяться, і щоб вони нічиєму не шкодили гонорові, ані власності добр, які будь-де були за касацією і з книг оголошеними вважати і тих добр власним посесорам вільно віддавати володіти, і не мають боронити того кадуками під цілковитим знеславленням.

А оскільки сама річ, так і ім'я самої амністії повинні бути святі і оскільки в давнім стані речі й особи всілякої кондиції людям відновлено, то до тієї ж єдності, згоди, милості, права, па.на повертаються, як було перед війною. Також застерігається, коли хтось би важився рвати те святоблिवе з'єднання публічно чи приватне, смів би комусь за посідання ворожі дії попрікати, такий, як осквернитель згоди, карі має підлягати. В чому, коли б трапилася okazія для збереження лихослів'я, пильно має бути чинена інквізиція з обох боків. Вся річ Посполита народів польського, і Великого князівства Литовського, і Руського та провінцій, що до них належить, відновлюється в повноті так, як було перед війною, тобто аби ті народи залишалися в своїх межах і свободах непорушне, як були перед війною, згідно прав, описаних у радах, судах і вільної елекції панів своїх, королів польських, і Великого князівства Литовського, і руських.

А коли буде необхідність війни зі сторонніми панами на зміну кордонів, або щось би сталося вольності тих народів - проти озлоби й пустоти має бути, а при свободах своїх вище названі народи мають ставати добре, по-дружньому як одне ціле, однієї і нероздільної Річі Посполитої, не чинячи поміж себе різниці щодо віри, але хто заявить і зголосить себе до релігії християнської, римської і грецької, усіх при мирі й вольності залишити. Також на права чи декрети, що (постали) з очевидної контрверсії, так і в супротиві, правні приводи були встановлені перед війною і в час війни.

Війська Запорозького має бути число шістдесят тисяч, або як вельможний гетьман подасть на реєстрі⁷. Затяжного війська - десять тисяч, яке також, як і Запорозьке, має залишатися під владою того-таки гетьмана, і з податків, ухвалених на сеймі, у воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському та інших має йти кошт від Річі Посполитої на те військо.

Стан Запорозького війська у тих воєводствах і добрах призначається, в яких лишалися перед війною, і тому війську стверджуються всілякі вольності привілеями найясніших королів польських надані, утримуючи їх при стародавніх вольностях та інших звичаях, і їх не тільки ні в чому не ображатимуть, але всіляку загалом підтверджують повагу. Надто жоден державець добр його королівської милості і староста, ні дідичний пан і пожиттєвий, ані їхні підстарости, урядники та інші всілякі службові особи жодних податків з козацьких хуторів, сіл, містечок і домів не братимуть жодним претекстом, але, як люди рицарські, мають бути вони вільні від усіляких найбільших і найменших утяжень, також від цел⁸ і мит по цілій Короні і Великому князівству Литовському. Також і від сусідів усіляких старост,

державців, панів і їхніх намісників мають залишатися вільні, перебуваючи тільки під юрисдикцією самого гетьмана руських військ. При тому всілякі напої⁹, лови, польові та річкові, та інші козацькі пожитки вільно мають лишатися при козаках, згідно старих звичаїв.

Зосібна також для подальшого прихилення до послуг його королівській милості, кого гетьман руських військ презентуватиме за гідних шляхетського клейноду, тих усіх без утруднень буде нобілітовано з наданням усіляких шляхетних вольностей так, однак, визначаючи, щоб з кожного полку могло бути сто нобілітованих. Жодних військ польських та литовських або чужоземних ніхто не буде впроваджувати у воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське. Війська однак платні, які будуть під владою гетьмана військ руських, будуть вибирати хліб з добр королівських та духовних у згаданих воєводствах за ординансом¹⁰ того-таки руського гетьмана. А коли б мала бути якась війна від границь руських і була б потреба у посиленні коронних військ, то ті мають бути під регіментом гетьмана руських військ.

Для ліпшого підтвердження цих пактів і певності, гетьман руських військ до кінця свого життя гетьманом руським і першим сенатором у Воєводствах Київському, Брацлавському та Чернігівському залишатиметься, а після його смерті має відбутися вільне вибрання гетьмана, тобто оберуть чотирьох електів статусом воєводств Київського, Брацлавського та Чернігівського, з яких одного король, його милість, вибере.

Монетний двір для карбування всіляких грошей у Києві, або будь-де, як належить і буде зручно, має бути засновано, згідно однієї ліги і з королівською особою. Податки, котрі Річ Посполита ухвалюватиме на сеймі, у воєводствах Київським, Брацлавським та Чернігівським мають іти на платного жовніра, який залишається під владою гетьмана руських військ.

Спільна рада і спільні сили тих народів мають бути супроти будь-якого ворога.

Дбатимуть ті три народи спільно, всілякими способами, аби вільна була навігація Річі Посполитій на Чорне море.

Однак коли його милість цар не захоче повернути провінцій Річі Посполитої і наступатиме на Річ Посполиту, тоді всі сили, як коронні і Великого князівства Литовського, так і війська руські Запорозькі під регіментом свого гетьмана будуть з'єднуватися і воювати¹².

Добра рухомі й нерухомі, королівщини, також і суми грошей обивателів Руської землі, котрі в'язалися чи при шведському війську, чи Запорозькому, і зараз до вітчизни повертаються, конфісковані, мають бути повернені і заслуги їхні у війську короннім та Великого князівства Литовського мають бути компенсовані й оплачені рівно із заслугами, військ коронних та Великого князівства Литовського.

А що від цього часу гетьман із Запорозьким військом теперішнім і що буде потім, відступившись від усіляких сторонніх протекцій, не повинен буде більше до них в'язатися і взагалі у вірності, підданстві, послушенстві найяснішого маєстату польського королівства і наступників його, також усієї Річі Посполитої має і мають, буде і будуть на вічні часи, не порушуючи однак постановленого братерства з його милістю кримським ханом¹³.

Ніяких послів від сторонніх держав не приймати, а коли такі трапляться, їх до його королівської милості мають відсилати. Також ані військ чужих не впроваджувати і не мати жодного із сторонніми порозуміння на шкоду Річі Посполитої, хіба доповівши його королівській милості.

Приватом усім зобабіч, так і духовним римської віри у воєводствах Київським, Брацлавським, Чернігівським, Подільським, також у Великому князівстві Литовському і на Білій Русі, і в Сіверщині до біскупств, пробоств, каноній, плебаній і добр, що до них належать, також ченцям усім до костьолів, кляшторів, дібр, фундацій, також світським зобабіч до добр дідичних, староств, держав і власностей своїх дожиттєвих, заставних і за іншими контрактами належних у тих-таки воєводствах і у Великому князівстві Литовському, на Білій Русі і на Сівері, які там залишаються, відкривається безпечне повернення і віддача майна. Час однак повернення і віддачі майна його королівська милість, знісшись із гетьманом запорозьким, має призначити. Також спосіб того повернення майна має бути дотриманий, щоб жоден до своєї власності не повертався, а тільки за універсалом його королівської милості та вельможного гетьмана Запорозьких військ. З чого має бути взаємна зобабіч конференція.

А для розгляду різних справ, як кримінальних, так і поточних повинні мати в тих воєводствах свій особливий трибунал із таким укладом, який самі собі визначать. Окрім того, мають бути осібні судові староства овруцьке та житомирське.

А для ліпшої певності, оскільки гетьман із Запорозьким військом і відірвані воєводства відкидають усі інші протекції сторонніх народів, а добровільно, як вільні до вільних, рівні до рівних і шляхетні до шляхетних повертаються, для певнішого дотримання цього теперішнього постановлення дозволяє тому народові руському його королівська милість та Річ Посполита мати осібних печаткарів, маршалків, підскарбіїв разом із сенаторською достойністю та інші уряди руського народу, які згідно роти¹⁴ коронних урядників, мають виконати клятву, додавши той пункт, що нічого супротивного теперішньому постановленню печаткувати не будуть і взагалі остерігатимуть, щоб тому постановленню через конституцію або сеймові декрети і задвірні рескрипти, універсали, привілеї, не діялося нічого супротивного. До тих печаткарів, уряду і канцелярій належатимуть всі тільки духовні милості митрополій, єпископій, ігуменій та бенефіцій¹⁵ надання до яких дає його королівська милість, пан наш милостивий у воєводствах Руським, Київським, Волинським, Подільським,

Брацлавським, Чернігівським, також всі милості не тільки духовні, але й світські у воєводствах тільки Київським, Брацлавським, Чернігівським, також і суди з королівських міст і згаданих тільки трьох воєводств, і всілякі декрети як задвірні, так і сеймові. А що тільки б супротивне вийшло тому постановленню з коронної канцелярії або Великого князівства Литовського, те недійсне має бути і голова такого привілею не тільки тратить привілея, але і карі має підлягати на десять тисяч литовських кіп, і це ставитиметься на суд перед королем, його королівською милістю спеціальним списком.

Щоб випадки суперечок щодо підданих, звинувачених у сваволі, не приводили до нових заворушень, усі процеси про належність підданих до наїздів, забоїв, шкод, починених під час внутрішніх колотнеч, земські, городські, трибунальські, також декрети трибунальські персонально щоб розглядалися, особливо у воєводствах Київським, Волинським, Брацлавським, Чернігівським, і касувалися.

З царем, його милістю московським, коли б дійшло до постановлений пактів його королівською милістю і станами коронними та Великого князівства Литовського, має бути забезпечено репутацію й теперішнього постановлення вельможному гетьманові і Запорозькому війську і застережено.

Оцю комісію як їхні милості комісари, так і вельможний гетьман князівства Руського фактично підтвердили присягою і запис присяги виразно підписано рукою їхніх милостей. Більше того, та комісія постановлена буде особливою присягою з сенату через ясно превелебного його милість ксьондза біскупа віленського, також їхніх милостей панів гетьманів чотирьох коронних і Великого князівства Литовського, і печаткарів обох народів, так само і через маршалка посольського, боку рицарського на сеймі, який повинен бути якнайшвидше скликаний у присутності послів, відправлених від вельможного гетьмана Запорозьких військ.

А що стосується присяги його королівської милості, пана нашого милостивого, те з ласки своєї панської на покірливе прохання Запорозького війська зволяє його королівська милість і за неї панове комісари, їхня милість, асекурують.

Присяги ж полковників, сотників та усіх старшин Запорозького війська після сейму, на якому буде затверджено теперішнє постановлення, буде виконано перед комісарами, на те депутованими.

Щоб та комісія мала вічну вагу та повагу так як звучить з початку до кінця, буде вона вписана в право посполите, тобто в конституцію, сеймом апробована, знана і утримана як вічне і невідкличне право.

До великої руської булави має належати Чигиринське староство так як постановлено в певний час у привілеї уродженого Богдана Хмельницького, наданому від його королівської милості. А гетьман військ руських вільний мати

резиденцію при його королівській милості.

Конвокація¹⁶ воєводств Київського, Брацлавського, Чернігівського після майбутнього сейму, дасть Бог, буде складена найшвидше від його королівської милості, пана нашого милостивого, універсалом.

Діялося, як вище подано, в таборі під Гадячим, дня і року вище названих.

Іван ВИГОВСЬКИЙ, гетьман військ руських рукою власною

ПРИМІТКИ:

1. Перекладено з польської мови за виданням: Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка:-Т. 89.-Львів, 1909, с. 82-90. В бібліотеці Чарторийських у Кракові у кодексі під числом 402 зберігалося два автентичні екземпляри Гадяцького трактату, підписані Івановим Виговським. Обидва вони недуже різняться між собою, різночитання між ними вимічаємо в примітках.
2. Йдеться про уніатську церкву, яка пактами фактично скасовувалася.
3. У другій редакції цей пункт має ширшу редакцію: "У Воєводствах Київським, Брацлавським і Чернігівським уряди сенаторські тільки шляхті грецької віри при правочинності мають віддаватися в осади й добру посесію в тих воєводствах, подавши клятву теперішніх посесорів. Однак з уваги до гетьманства має бути першим сенатором у тих трьох воєводствах гетьман руських військ і вся юрисдикція київська має належати до його правління, як призначення підвоєводи та інших урядників. Це має служити і застерігати в захист на цьому боці, як наслідок, так і доти, доки не прийде в посесію Київське воєводство".
4. Досі для того, щоб бути у міському уряді Річі Посполитої або належати до цехів, необхідно було прийняти римо-католицьку віру.
5. Йдеться про католицькі школи в Києві, зокрема єзуїтські.
6. В тодішньому праві кадук - це право до спадку, який залишено без заповіту, безділний спадок, привласнення полишеного маєтку.
7. У другій редакції йдуть після цього такі слова: "Згідно стародавніх вольностей під владою гетьмана руського. А скільки платного війська буде на Русі, воно має залишатися під владою того-таки гетьмана".
8. Цело - митна плата.
9. Мається на увазі право виготовляти й продавати напої.
10. Ординанс-письмове розпорядження.

11. В другій редакції було додано: "Не віддаляючи від того уряду рідну братію вельможного гетьмана руського".

12. В другій редакції про те інакше: "З царем, його милістю московським, коли б прийшло його королівській милості і станам коронним та Великого князівства Литовського вести війну, військо Запорозьке до такої війни приваблене не буде".

13. В другій редакції: "І коли може бути напевно відновлено республіку царя московського", тобто малося на увазі, що цар увійде до Річі Посполитої зі своєю державою.

14. Рота - присяга.

15. Бенефіція-ленне духовне право.

16. Конвокація-зівання чинів.

Україна: Наука і культура. Вип. 25- К., 1991-С. 147-152.

ПАВЛО АЛЕППСЬКИЙ¹ ПРО ОСВІТУ НА УКРАЇНІ У XVII ст.

(1654 р.)

Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священники навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях...

Всякий базар² і містечко в землі козаків має багато жителів, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, може, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше, ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти. Вдів і сиріт у цій країні сила; чоловіки їхні були вбиті в безнастанних війнах. Але в них є хороший звичай: вони одружують своїх дітей молодими і тому вони численніші за зорі небесні і за пісок морський.

¹Павло Алеппський (помер у 1669 р.) -автор записок про поїздку в 1654р. в Росію свого батька, антиохійського патріарха Макарія, якого він супроводив. У своїх записках Алеппський подає відомості про Україну на підставі власних вражень.

² Місто.

Історія України в документах і матеріалах. -Т. 3.-С. 265.

УКАЗ ПЕТРА І ПРО УТВОРЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

(16 травня 1722 р.)

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх - малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управління судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалях на нього написано, замість однієї воєводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною...

Хрестоматія з історії Української РСР. -Т. 1.-С. 458-459.

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ПРО ДВОДЕННУ ПАНЩИНУ

(1701 р.)

Жаловались нам жителі с. Смоляжі на п. Самуїла Афанасьєвича, сотника веркіївського, державцу цього села, что дозорца его, п. сотника, к ним назначений, великії і неістирпимії їм в работизні діял прикрості, незносній чинячи обіди і в панщині непрестано вимисли, і просили нас, гетьмана, в том собі облегченія і зашити. Ми призвали означеного сотника і поручили суду нашому генеральному разобрать діло; жалоба оказалась справедливою, за что сотника ми не похвалили; однако же не отбираем от него того села, но приказываем, аби не больше, только два дні в тиждень, работу ему панщиною отправовали, а інші дні на свої оборочали погребі, і в рок поосмачки овса от робочой товарини давали, надщо жодних датков і повинностей не маєть і не повинен будет он п. сотник вимагати, под неласкою нашою.

Хрестоматія з історії Української РСР. -Т. 1.-С. 421.

УРИВКИ З ОПИСУ ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ НЕВІДОМИМ СУЧАСНИКОМ

(1740 р.)

При Запорозькій Січі завжди є військова старшина і кошовий отаман-1, військовий суддя-1, військовий писар-1, військовий осавул-1. При них є військові слуги: при кожному писарі писарчук-1, при артилерії гармаш-1, підосавул-1, довбуш - 1.

Коли з їхнього складу старшин посилають у військові походи, тоді на їх місце вибирають від усього війська наказну старшину, яка і залишається на Січі. Також на річці Самарі знаходиться декілька тисяч чоловік запорозьких козаків і там над ними, на Січі, від усього війська вибирають старшин і до них призначають полковника або сердюка - 1, писаря-1, осавула - 1.

При Запорозькій Січі у згаданих козаків є будівлі; у побудованому замку - церква обряду грецької віри. У цьому замку куренів є 38, до них приписані всі запорозькі козаки, і при кожному курені мають визначених отаманів, тобто своїх командирів.

При Запорозькій Січі є майстри: слюсарі, ковалі, шевці, кравці, теслі й інші. Всі за їхньою козацькою манерою і за звичаєм виконують свої роботи завжди за гроші, без грошей вони нікому не повинні робити.

Їхнє військо за способом ведення життя поділяється на різні частини. Одні з них живуть у військових куренях... У тому курені готують свою їжу і для послуг своїх мають кухаря; таким чином, у кожному курені у них є один кухар, і допомагають йому курінні малі хлопці, які воду носять і казани обмивають, а кухар лише варить їсти для всіх козаків... Інші живуть у форштаті¹ з своїми господарствами і ведуть промисел: варять мед, пиво, брагу, там живуть і майстри, і шинкарі, і крамарі і інші... А інші живуть у зимівниках біля своїх коней і іншого товару, а інші займаються рибальством, скотарством, ловлять птицю, також багато з них мають пасіки, і кожен живе за рахунок свого промислу.

1.Передове укріплення перед фортецею, передмістя.

Хрестоматія з історії Української РСР. - Т. 1.- С. 456-457.

УГОДА ТА КОНСТИТУЦІЯ ПИЛИПА ОРЛИКА

(уривки)

...Щоб на Україні була утверджена вічно єдина віра православна східного сповідання під послушенством святійшого апостольського трону константинопольського.

...Вітчизна наша щоб у потверджених пактами Річі Посполитої і Московської держави, кордонах, які відійшли по ріку Случ за гетьманства славної пам'яті Богдана Хмельницького, була відступлена, вічно віддана й пактами укріплена від Річі Посполитої в гетьманську область, щоб не були насильно змінені й порушені її кордони.

...Має ясновельможний гетьман із найяскравішим ханом кримським дбати через

послів про відновлення давнього з Кримською державою братерства, військової колегатії та потверження постійної приязні, на яку оглядаючись довколишні держави не наважувалися б бажати уярмлення собі України і її будь-чому присилування.

...При трактуванні найяснішого його милості короля шведського з Московською державою про мир об тім дбати, щоб Дніпро від городків та фортець московських, так і ґрунти військові було очищено від московської посесії і до первісної області Війська Запорозького повернено.

...Коли деякі Війська Запорозького гетьмани, привласнивши собі неслухно й безправно самодержавну владу, узаконили самовладне таке право: "Так хочу, так повеліваю!"-то через те самодержавство, невластиве гетьманському урядуванню, вирости численні в запорозькому війську незлагоди, розорення прав та вольностей, посполите утяження, легке насильне і купне розкладення урядів військових: генеральної старшини, полковників та значного товариства. Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорозьке домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом таке право, яке має бути збережено постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина... За ними за звичайним порядком слідуєть городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, з кожного полку до загальної Ради мають бути обрані за гетьманською угодою генеральні радники-по одній значній старовинній, добророзумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками й генеральними радниками мають радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілісність Вітчизни, її загальне добро і всілякі публічні справи, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи.

...У гетьманській резиденції тричі на рік має обиратися генеральна Рада: на Різдво, Великдень і Покрову. На ній, окрім названих вище представників, мають бути послы Запорозького Низового війська, тобто Січі.

Між Радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...А коли б щось було б помічено з ясновельможного гетьмана супротивного, негаційного, шкідливого правам та вольностям військовим, тоді ж таки генеральна старшина, полковники й генеральні радники матимуть силу вільними голосами чи то приватно, чи публічно на Раді його вельможності виказати і з'явити про порушення прав та вольностей вітчизняних без найменшого ушкодження високого рейментарського гонору. На такі викази не має ясновельможний гетьман вражатися і чинити помсти, а дбатиме такі неодолади справити.

Літ. Україна.- 1990.- 12 лип.

"ВИВІД ПРАВ УКРАЇНИ"¹ПИЛИПА ОРЛИКА

¹Цей політичний документ був написаний для оборони національно-державних прав України перед європейськими урядами.

По довгій й кривавій війні вічної пам'яті найхоробріший гетьман Хмельницький визволив з-під польської кормиги пригнічену козацьку націю. Він то утворив з України незалежне князівство і вдоволівся титулом гетьмана війська Запорозького і син його перейняв це по нім у спадку й Стани названого князівства по смерті його обирали далі своїх князів і ніяка держава не присвоювала собі права противитися цьому. Україна залежала тільки під деяким оглядом від царів московських.

Не розводитимуся далі про історію України; моя ціль лише показати, що вона є вільним князівством і що Стани її вільно обирали гетьманів по своїй уподобі. Цей факт установлений і правда загально відома, що козацька нація і Україна були вільними. Яко така Україна увійшла з своїм гетьманом у договір вічного миру, заключеного коло Пруту в Молдавії, де вона називається союзницею султана; яко така увійшла вона в договір з ханом татарським і в договір, який заключив гетьман Хмельницький зі шведським королем Карлом X і який можна бачити в архівах Корони Шведської.

Але найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України є урочистий союзний договір, заключений між царем Олексієм Михайловичем з одного боку та гетьманом Хмельницьким і Станами України з другого. Трактат цей уложений в 1654 р. і підписаний уповноваженими представниками. Цей, такий урочистий і докладний трактат, названий вічним, повинен був, здавалося, назавжди установити спокій, вольності й лад на Україні. Це дійсно так і було б, якби цар так само сумлінно виконав би його, як у це вірили козаки. Вони передали московському війську свої твердині і злучили свої війська з царськими задля успіху загальної справи, але царські генерали, скориставши з довір'я названої нації, хитрощами захопили велику кількість інших укріплень і потім почали командувати, мов би господарі, в цілій країні.

Одначе козаки залишили тіль суверенності і навіть по смерті гетьмана Хмельницького цар дав в 1658 р. грамоту Станам України.

Гетьман Брюховецький, удавшись в подорож до Москви під покривкою добра для України, вчинив так, що признано царя за протектора козаків. Це була основа всіх нещасть України. Україну примушено зректися прав козацького суверенітету. Громадянство досі не знає, чи Брюховецького примушено до цього негідного кроку погрозами чи чемнішими способами. Але річ відома, що

це зречення не касує ні в чому прав України, бо гетьман не міг дарувати того, що належало Станам. Дарма скаржилися козаки; на Україну вислано війська, які збройною силою тримали козаків у неволі і давали їм відчувати увесь тягар деспотичного панування.

Те, що я оце щойно сказав, показує кожній неупередженій людині безперечне право Станів України й воліючу несправедливість, учинену їй, поневолюючи козаків, позбавляючи їх власних прав та вольностей під покришкою святого союзу і урочистого договору, котрий забезпечив їм уживання цих прав і вольностей. Але які б великі не були московські насильства, вони не дають ніякого законного права москалям що до України. Навпаки, козаки мають за собою право людське й природне, один із головних принципів которого є: Народ завжди має право протестувати проти гніту і привернути уживання своїх стародавніх прав, коли матиме на це слухний час.

Такий слухний час настав для України, бо шведський король прийшов на поміч пригніченій Україні, козаки набрали відваги й думали тільки про те, якби використати цю нагоду, щоби визволитися з неволі. Князь Мазепа і Стани України ужили своєї влади в 1708 р. щоби знову заволодіти тим, що їм належало, Аби краще забезпечити собі свої вольності, вони злучилися з королем шведським і умовилися з ним не трактувати не з ким окремо. Ось деякі точки договору, що відносяться до мого предмету:

1. Й.К.В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме того потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і Стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й.В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й.К.В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.
2. Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що-як виявиться, належало колись народові українському, передається і задержиться при українським князівстві.
3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі князівства і частин прилучених до нього.
4. Іван Мазепа, законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством; до його смерті, яка, треба сподіватися не наступить ще довго. Стани України захищають всі вольності згідно з своїми правами та стародавніми законами.
5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено що до герба й титулу князя України. Й.К.В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і Стани передадуть Й.К.В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі з своїх городів, а саме Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву, Гадяч.

Уповноважені Його Величества Царя зазначають:

1. Що Україна ніколи не була незалежною, що з-під ярма невірних визволила її побідна зброя Його Царського Величества.

2. Що коли б змінити щось, то цим би порушилися умови карловицького договору².

Що до першого пункту, то з того, що Україна була колись польською провінцією, коли зважимо, що від 1649 р.³ до наших днів її визнала як князівство ціла Європа і навіть сам Цісар. В ім'я якого принципу релігії і побожності Московський Двір, визволивши козаків з-під так мовити польської опіки, накинув їм - як показав це досвід-ярмо безперечно жорстокіше ніж те, яке невірні накидають завойованим народам?

В кінці, коли, як то дехто твердить - хоч таке твердження зовсім фальшиве,- що його Царське Величество придбав від поляків якесь право не може бути нічим іншим, як правом опіки, бо поляки ніколи не мали іншого, тож і не могли передати більше прав, ніж самі мали, і-більше навіть-на які ніколи не претендували. Ось чому Й.Ц.В. не має жадної підстави відбирати Україні її вольності на привілеї.

Отже з цього зовсім законно й природно виходить, що Карловицького трактату ні в чому не порушиться, коли оголоситься Україну вільною, якою вона була колись, з тими границями і межами, які мала вона перед тим, як була підступом поневолена. Я питаю, на що цар включив Україну в інструкції що до миру, котрий мається заключити за посередництвом Англії та Генеральних Штатов (Голландії), коли він не хотів, щоб Україна брала участь у переговорах?

Отже з повною рацією можна вивести з усього цього, що Московський Двір належить уважати за узурпатора України і що є причина покладатися на зрозуміння права природного і людського тими, що читатимуть це писання, що вони переконаються в безперечнім праві Станів України обрати п. Пилипа Орлика за свого гетьмана і що цей гетьман може допомогти посідання цієї країни і сподіватися повернення цього посідання від справедливості європейських держав, які є в силі наказувати, щоб її йому звернено назад.

Це ж бо інтерес усіх європейських держав так зробити, щоб Україну звернено гетьманові Орлику, котрого вільно обрали й проголосили Стани України. Їх бо власний інтерес-кажу я- обов'язує їх не санкціонувати і не давати спричиняти

небезпечних для себе ж самих наслідків від узурпації, що її якась сильніша держава могла-би вчинити над слабшою під єдиною прикривкою вигоди. Міжнародне право вимагає допомагати в крайніх випадках пригніченим громадянам; тим слушне, справедливіше і в більшій згоді з обов'язком християнства й навіть гуманності причинитися до відбудування держав, пригнічених лише, що повірили в союзі⁴.

Стародавня історія завела б мене занадто далеко, якби я хотів наводити з неї приклади на доказ, що держави в тих часах завжди брали сторону пригнічених князів чи республік. Не брак нам і новітніх прикладів і за останнє століття можна було бачити, як і цілім Цісарстві, Італії, Лютрінгії, Померанії, Швеції і в багатьох інших містах визнали мирові трактати повну суверенність князівств, на які держави виставляли свої права з різних титулів, а часом просто по причині завоювання⁵. Україна знаходиться майже в такому самому становищі. Вона має ті самі права, невже ж не зробиться на її користь того, що було в звичаю робити для інших протягом стількох століть? А що Цісар запропонував гетьманові Хмельницькому свою гарантію й король шведський теж яко союзник, то гетьман і Стани України мають причини бути переконаними, що гарантії трактатів в Оліві⁶ (козаки включені в Олівський мирний договір як союзники шведського короля) спричиняються до того, що не можна буде дарувати Україні її вольності. А тому, що всі європейські держави мають намір утримати цей трактат, що є основою європейського миру, то їм не тяжко буде знайти в ньому мотиви й способи поставити знову гетьмана Орлика на Україні і включити його в цей новий трактат.

Кажу бо, що цей загальний мир не буде тривалим доти, поки не задовольниться справедливих жадань гетьмана Орлика що до України, поки Московський Двір не задовольнить справедливої скарги конфедерації, на чолі якої стоїть гетьман. Не треба лякатися, що в разі відновлення цього князівства (України) через ослаблення Московщини порушиться європейська рівновага. Навпаки - як свідчить про це приклад Генеральних Штатів, котрі ніколи не прислужилися спільній справі, як саме від часу, коли утворили могутню республіку⁷. Та що можна думати, що цей останній доказ не досить переконуючий і що цар після цього миру зможе вжити всіх сил, щоб остаточно підбити й поневолити Україну, я не клопотатимуся виказувати труднощі, невігоди й крайності, до яких такий намір (царя) зможе довести цей уряд (український), а саме кинутися стрімголов під турецьке панування. А тим більше не покликуюватимуся на мотиви справедливості і слави, котрими повинні керуватися європейські держави, щоб звернути Україну її гетьманові. Все це було виказано й доведено. Скажу тільки, що коли всіх наведених мотивів не досить, то інтереси, котрих я де в чому вже торкався, зобов'язують європейські держави веліти звернути Україну і тим самим обмежити державу (московську), яка незабаром може змагати до повалення європейської свободи.

Ті, що дбають про інтерес цілої Європи і кожної її держави зокрема, легко зрозуміють небезпеку для свободи Європи від такої агресивної держави. Вони

можуть судити про це краще за мене не тільки з прикладів історії, але також завдяки глибокому досвідові й досконалій мудрості, котру мають про все, що відноситься до добра їх держав та інтересів Європи.

Треба сподіватися, що вони переконаються що все сказане тут, основане на доказах і досвіді минулого і що забезпечення та тривалість миру залежить у деякій мірі від реституції України.

-----
²Карловицький договір (26 січня 1699 р.) закінчив війну між Туреччиною, з одного боку, Польщею, Цісарем, Московщиною і Венецією - з другого. Польща дістала знову Поділля й Правобережжя, яке втратила раніше. У 1712 р. на Правобережжі, над котрим зверхність належала нібито Польщі, стояли московські війська, союзники Августа. Орлик на підставі свого договору з Туреччиною жадав для себе Правобережжя і тому Москва вказувала європейським дипломатам, що Орликові домагання порушують Карловицький трактат і, значить, зачіпають також інтереси Цісаря і Венеції. Проти цього аргументу й виступає "Вивід прав".

³Зборівський договір.

⁴В XVII і XVIII ст. міжнародне право допускало "інтервенції" і тільки після Віденського конгресу (1815 р.) "Право невторчання" стає постулатом міжнародного права.

⁵Орлик, мабуть, має на увазі Вестфальський трактат (1648 р.), який перекроїв Європу.

⁶30 травня 1660 р. трактат в Оліві закінчив першу північну війну між Швецією, Польщею, Цісарем і Бранденбургом. У попередніх переговорах козаки справді брали участь і шведська дипломатія вимагала від Польщі допущення на конгрес і України. Руїна, яка почалася на Україні, не дала змоги Швеції відстояти свої вимоги і в остаточній редакції трактату України немає. Неясно, чи свідомо пише Орлик про гарантію для України в Оліві, чи це спосіб пропаганди. Олівійський трактат, як і Вестфальський, був підвалиною публічного права Європи аж до Великої Французької революції.

⁷Орлик має на увазі Нідерланди. Голландія була першою в Європі державою, яка утворилася на національному принципі, поставши збройне проти чужої віри й підлеглості Іспанії, і в цьому логічною була її аналогія з Україною під час Хмельниччини.

Вивід прав України: Документи і матеріали до історії української політичної думки. - Вид. 2-ге. - Нью-Йорк: Пролог, 1964. - С. 86-94.

УНІВЕРСАЛ ГЕТЬМАНА К. РОЗУМОВСЬКОГО ПРО ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ПЕРЕХОДУ СЕЛЯН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ

(22 квітня 1760 р.)

...За поданим донесенням в нашу Генеральну військову канцелярію від Генерального військового суду, представлено, що в цьому Генеральному суді заслухано дві справи, які проведено і вирішено у Миргородській полковій канцелярії за позовом колезького асесора грузинського князя Давида Церетелі, на колишнього його підданого хорольського жителя Данила Корабленка про відмову його (Корабленка) повернутися у володіння Церетелі і про інше, про що, між іншим, в рішенні Миргородської канцелярії визнано, що Корабленка не слід звинувачувати як відповідача за те, що він не перейшов на попереднє місце проживання, оскільки, мовляв, за указом від 18 серпня 1749 року малоросійському народу дозволений перехід з місця на місце. Худобу ж, коней, овець і все рухоме і нерухоме майно, що було в Корабленка тоді, коли він покинув володіння позивача, повинен він, Корабленко, на основі права залишити за позивачем; а за розглядом, мовляв, Генерального суду, хоча на основі статуту книги, 12 розділу, 14 артикула сказано: утікачів з жінками і дітьми та їх пожитками віддавати поміщику, але на основі вищезгаданого указу малоросійським жителям дозволений перехід з місця на місце. Що ж до пожитків, які є у втікачів, то цього у згаданому указі не сказано, чи їх повинні відбирати поміщики при переході, чи вони повинні залишитись при тих, хто переходить. Потім, оскільки Генеральний суд за позовом Церетелі не сміє присудити на його користь як самого згаданого підданого Корабленка, так і його (Корабленка) рухомого майна, Генеральний суд просив від Генеральної військової канцелярії, як йому діяти в цьому і інших, подібних випадках...

...У височайших, власноручно її імператорської величності підпису грамотах, у першій-від 18 грудня 1749 року при обранні гетьмана Малої Росії сказано, що її імператорська величність зволіла обіцяти своїм імператорським словом новообраному гетьману і всім вірним підданам малоросійського народу всі вольності, права і привілеї, які вони мали з часу прийняття під Російську державу Богдана Хмельницького з військом Запорозьким і усім малоросійським народом, непорушне тримати...

Через те на виконання цієї височайшої її імператорської величності грамоти, що дана нам на уряд гетьманської гідності, якою наказано нам управляти всякими військовими і цивільними справами на основі Військових прав, колишніх звичаїв та встановлених пунктів і в нагляд вищезгаданих малоросійських прав, конфірмованих¹ указами малоросійському народові, не менше того, щоб запобігти недоїмкам, які зросли в указних консистентів, (щоб запобігти) кривдам володільцям та іншим людям, які (кривди) бувають від того, що піддані забирають нажите на їх (володільців) грунтах майно, а більше й самому посполитому народові, щоб даремно не розгублювати при переході нажитого на чужих грунтах майна, наказуємо: оголосити по всій Малій Росії, щоб посполитий народ при переході з одного володіння в інше не забирив нажитого ним на землях володільців майна і цим не завдавав збитків зазначеним володільцям. Так само і володільці, приймаючи до себе посполитих із чужих

володінь, не приймали б майна, нажитого в іншому володінні, а хто буде в цьому викритий, в праві буде той володільць, від якого посполитий перейшов з нажитим майном до іншого володільця і там його прийнято без письмового дозволу, шукати від того володільця слушного вдоволення та винагороди в силу малоросійських прав, керуючись у малоросійських судах тими ж малоросійськими правами, які вказані в указі її імператорської величності про вільний перехід посполитих без всякого скасування. Проте, щоб і володільці інколи, під виглядом нажитого посполитими у них майна, не могли затримувати у себе посполитих, і тим самим не робити перешкоди в їх вільному переході, при своєму переході посполиті повинні з'являтися до володільців і брати у них письмове посвідчення про вільний перехід, яке володільці, беззаперечно, повинні видавати. Якщо ж деякі володільці будуть при цьому виявляти упертість, то посполиті повинні заявити про це найближчому урядові, який повинен вимагати у володільця таке письмове посвідчення або щоб інший уряд видав його. Але й інші володільці без посвідчення не повинні приймати посполитих...

¹Дарованих

Хрестоматія з історії Української РСР. -Т. 1-С. 503-504.

УКАЗ КАТЕРИНИ ІІ ПРО ОСТАТОЧНЕ ЗАКРІПАЧЕННЯ СЕЛЯН НА ЛІВОБЕРЕЖНІЙ І СЛОБІДСЬКІЙ УКРАЇНІ

(3 травня 1783 р.)

8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселенців залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією, за винятком тих, які відлучилися до оголошення цього нашого указу. На випадок же втеч після оголошення цього указу діяти за загальними державними постановами.

9. Містам, що знаходяться у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, надати рівні вигоди і переваги, якими на підставі дарчих грамот наших предків користуються міста Київ, Чернігів, Ніжин і інші, передбачаючи, між іншим, спільні постанови, які ми видаємо для міст нашої імперії, і, крім цього, сприяти перетворенню їх в квітучий стан...

12. Все це йде мова про такі міста, які не можуть підлягати ніяким сумнівам, з приводу яких не може бути суперечок і які складаються із мешканців казенного відомства і нікому не віддані у володіння. Щодо міст, про які йдуть суперечки, то тут треба спочатку розглянути і вирішити звичайним порядком, кому вони належать. Але через те, що майже в усіх малоросійських містах за дворянами і чиновниками з різних нагод приписані двори з селянами та землі, потрібно

запропонувати тамтешньому нашому генерал-губернаторові намагання придбати їх на користь міста шляхом купівлі або обміну, щоб таким чином цілком очистити міста від усього їм не властивого...

15. ...Право на викуп майна найближчими родичами, про яке в малоросійських правах немає ніякої постанови, поширити і на губернії Київську, Чернігівську і Новгород-Сіверську, оскільки воно відноситься до загального державного законодавства.

...Ми визнали за необхідно вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких склалися колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронежського намісництв.

Хрестоматія РСР.-Т. 1.-з історії Української С. 507.

УРИВОК З ПОСТАНОВИ КАТЕРИНИ II КНЯЗЮ О. О. ВЯЗЕМСЬКОМУ ПРИ ВСТУПІ ЙОГО НА ПОСАДУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА

(1764 р.)

Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі конфірмованих їм привілеїв, порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитись з ними на такій же основі було б більше, ніж помилкою, можна сказати певно - безглуздя. Ці провінції, а також Смоленську треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Приступити до цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...

Хрестоматія з історії Української РСР. -Т. 1.-С. 532.

УКАЗ КАТЕРИНИ II ПРО ЛІКВІДАЦІЮ ГЕТЬМАНСТВА ТА УТВОРЕННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЕГІЇ

(10 листопада 1764 р.)

Після всемілостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майор Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам, малоросійських - генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого

Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг зайняти за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея-генерал-майорським, генерального писаря Туманського - чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола-полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу - підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському - три, до складу яких визначаються підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям - першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутністю тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регіментом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів-повинен він поступати як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорізькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбо. ванців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

Хрестоматія з історії Української РСР.-Т. 1.-С. 532-533.

ТАЄМНА НАСТАНОВА КАТЕРИНИ II П. О. РУМЯНЦЕВУ ПІД ЧАС ПРИЗНАЧЕННЯ ЙОГО МАЛОРОСІЙСЬКИМ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРОМ

(листопад 1764 р.)

2. Тамтешні єпархіальні архієреї, хоча й зобов'язані за своїм знанням і за силою духовного регламенту турбуватись про дотримання закону божого, так само й

про поширення добрих установ серед простого народу і про більше вкорінення страху божого, і ви з належним розглядом, громадською владою іноді допомагаєте, добре знаючи, що справжній страх божий є перший засіб до зниження намірів і схильностей до пороків і злодіянь і, навпаки, до вкорінення в людях добронравності і чесності.

Тому належить вам уміло приглядатись до них і до їх підлеглих, щоб різного роду хитрування заскнілого у них властолюбства не виходили поза належну їхньому санові межу, поширюючи іноді свою духовну владу над світською, іноді також розсїваючи серед простого і забобонного народу різні корисні для їхніх намірів, а загальному спокоєві шкідливі плевели¹, під виглядом закону божого і благочестя, як про це згадується в духовному регламенті.

Скроміна у цьому і дбайлива обережність ваша буде тим потрібнішою, бо про становище малоросійських монастирських духовних маєтків остаточного визначення ще не зроблено і тамтешнє духовенство самовільно ними володіє і користується.

3. Необхідна потреба полягає в тому, щоб було відомо урядові і вам точна кількість народу малоросійського, тобто як людей, належних до військового чину під різними званнями, так і посполитих міщан і купців...

На початку таємної вам настанови між іншими непорядниками, що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто повірить) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що більше того, звідси відпускають туди по 48 тис. крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тягарем, аніж займати вигідне становище, отже, поряд з іншими виправленнями необхідно, під якою б то не було назвою, крім подушного, поширити на тамтешній народ і одержувати від нього в казну нашу, за обов'язком і справедливістю та й за самими умовними пунктами гетьмана Богдана Хмельницького, нам беззаперечно належні прибутки. З цього всього ви самі можете зробити висновок, як потрібна для цього, між іншим, і цілком певна відомість про кількість малоросійського населення. Задля цього, ввійшовши у всі подробиці тамтешніх справ, дізнавшись про безладдя бувших там дотепер правлінь і причини, від яких вони виникли, і розсудливо розміркувавши про засоби їх виправлення, про користь для держави, про істан землі і людей, а також про їх права, і про справжні, а не самовільно присвоєні собі привілеї, чи не зможете ви висловити нам вашу думку, на якій підставі і яким чином встановити нову по всій Малоросії ревізію та й зручніше її б здійснити?

4. Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходили з відомої завжди суми, доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам доказати вашу велику старанність тамтешній народ усіма можливими способами привести до того,

щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете ви незліченні непорядки, які впливають із застарілої загальної невпорядкованості і від зухвальства начальників, які віддають перевагу своїй власній користі перед користю народу і перед прямим служінням вітчизні. Не без здивування побачите ви прибутки військового скарбу, тобто наші казенні, самовільно розкраденими; народ, з якого вони збираються-розореним, військо, на утримання якого вони призначені, в такому поганому стані, що ледве чи варто воно імені того, і багато просторих земель, записаних на військовий уряд тамтешніх полків, свавіллям і жадобою головних і нижчих чиновників у їх вотчини оберненими. Словом сказати, майже одне тільки ім'я носила дотепер Мала Росія як знатна провінція, що належить до обширної Російської імперії.

За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яким вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те поняття простого люду, а з боку чиновних людей-пристрастних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, більш різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.

Хрестоматія з історії Української РСР. -Т. 1.-С. 533-535.